

אברהם הלץ

מעשה ר' יודיל חסיד

מראשיתו בנסים ונפלאות עד הכנסת כלה מאת ש"י עגנון

בית המדרש לרבנים באמריקה
ניו יורק תשמ"ז

חוקרים ומבקרים רבים עסקו בהכנסת כלה של עגנון מאז הופיעה היצירה לראשונה כסיפור ארוך – כנובלה – בשלושה המשכים במקלט¹ ועקבו

לאור העובדה שבסוף שנת תשמ"ג פירסם פרופ' ג' נגאל, שלא ראה את מחקרי זה, חוברת בשם, ש"י עגנון ומקורותיו החסידיים, עיון בארבעה מסיפוריו, מכון קורצווייל, אוניברסיטת בראילן, רמת גן תשמ"ג, ובה נתפרסם הסיפור היידי המתואר להלן, חש אני חובה לרשום מ"תולדות המחקר" בראש מאמרי זה. כאביב תשמ"ב (1982) פנו אלי פרופ' א' רובינשטיין ופרופ' י' פרידלנדר מאוניברסיטת בראילן והזמינוני להשתתף בקובץ מחקרים בתולדות יהדות מורח אירופה ותרבותה שעתיד היה לצאת מטעם הקתדרה לחסידות והקתדרה לתולדות יהדות מורח אירופה. בשלהי קיץ תשמ"ב נשלח מחקר זה ונתקבל לראות אור באותו קובץ. התיזה שהוצעה בחלק הראשון של המחקר היא שסיפור המסגרת בהכנסת כלה מאת ש"י עגנון על כל מהדורותיו הינו תירגום מילולי של הסיפור היידי המובא בזה בשלימותו ובניקודו מתוך הקונטרס נסים ונפלאות יחד עם התירגום העגנוני בגלגוליו השונים.

כשנה לאחר מכן פורסמה החוברת של פרופ' נגאל בה מודפס הסיפור היידי הנ"ל ללא תרגום עברי וללא דיון בו. פרופ' נגאל מודה למר שמואל אשכנזי שהעירו על קיום הקונטרס הנ"ל ושהעמידו "על ענינים שיש בהם להוכיח כי עגנון השתמש בקונטרס" (עמ' 19 הערה 4). לדעתי, וכפי שיוכח ממחקר זה, אין כאן מקרה של תלות היצירה העגנונית בנוסח היידי או של עניינים אחרים המקבילים בשתי היצירות כדברי נגאל (שם) אלא, כאמור, לפנינו תירגום מילולי שורה אחר שורה, מערכה אחר מערכה.

בנובמבר 1983 הודיעוני שמסיבות בלתי צפויות – קיצוצים תקציביים דרסטיים ועוד – נדחתה הדפסת הכרך ורצוי שתימצא אכסניה נוחה למחקר כדי שיראה אור בהקדם. פניתי לפרופ' שורש, הפרובוסט דאז של בית המדרש לרבנים באמריקה, שלאחר התייעצות עם נגיד ביה"מ, פרופ' גרשון ר' כהן ועם פרופ' שמא פרידמן מנה שכתור, נענה בחיוב לפנייתי והוסכם להוציא את המחקר כמונוגרפיה. יעמדו כולם על הברכה.

1 הסיפור נקרא "הכנסת כלה – החסיד ר' יודיל מבראד וג' בנותיו הצנועות ופרשת גדולת אחב"י [אחינו בני ישראל] יושבי מדינת הקיר"ה [הקיסר ירום הודו]". סיפור זה הופיע במקלט ב (תר"ף 1919–1920) בהמשכים: פרקים א–ט (עמ' 75–85); י–טו (עמ' 259–276); טז–כה (עמ' 401–416). מכאן ואילך יסומן הנוסח הזה באות מ. על נוסח זה כתב ב' בנשלום (כ"ץ) כדלקמן: "הכנסת כלה" מתור"ף הוא סיפור עגנוני ולא מהמובחרים ביותר שבסיפוריו; "הכנסת כלה" מתורצ"א היא יצירתו הגדולה והשלמה ביותר, ראה ב' בנשלום, "הכנסת כלה, יצירתו החדשה של ש"י עגנון", מאזנים 4 (1932), גל' 23, עמ' 10–12; ושם 24, עמ' 9–6; שם 25, עמ' 9–12 (צוטט זה מובא מגל' 23 עמ' 11). בדיסרטציה של יהודית הלוי צוויק, תקופת גרמניה (1914–1924) ביצירתו של ש"י עגנון, (הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בשנת תשכ"ח) מוקדש פרק מאלף ומאיר להכנסת כלה (מכאן ואילך מובא מקור זה בשם "צוויק". אני מודה לפרופ' י' פרידלנדר שנענה לבקשתי וצילם את הפרק ושיגרו אלי). בפתיחת הפרק מושווה נוסח מ עם נוסח תשי"ג (ראה להלן בהערה 2). א' באגר

בקפידה אחרי גלגולי חיבור זה גם לאחר שהורחב בשני נוסחיו המאוחרים.² בין יתר הסוגיות שנבחנו מזויות דאיה שונות, נדונו גם הויקות הסמויות והגלויות בין שתי חטיבותיה הבסיסיות של היצירה, דהיינו בין סיפור המסגרת, והוא המעשה על ר' יודיל חסיד במסעותיו לקבץ כסף לנרונת בתו הבכירה שהגיע זמנה להינשא, ובין מחרוזת סיפורייהמשנה שנשתבצו במעט או בהרבה בכל הנוסחים אגב ציורי נרודיו של הפרוטגוניסט על פני עיירותיה וכפריה של מזרח גליציה היהודית.³ כלומר, נבדקו ההתייחסויות - אם להיזקק ללשונו של עגנון - בין "סיפור נפלאות החסיד ר' יודיל"

כותב שבנוסח מ נמצאות 18,000 תיבות בערך, בנוסח תרצ"א (ראה להלן בהערה 2) הורחבה היצירה עד כדי 118,000 תיבות ואילו מהדורת תשי"ב מונה כ-143,000 מלים. ראה, A. Band, *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S.Y. Agnon*, Los Angeles 1968, p. 131. על הכנסת בלה ראה עמ' 184-126 (אגב, בעמ' 130 נפל שיבוש בהערה מס' 4 ויש לתקנה: במקום "416-406" יש לרשום "416-401"). ב' הוכמן במחקרו האנגלי על כתבי עגנון בהערותו הראשונה על הכנסת בלה כותב שהוא מבסס את ריזונו על מהדורת תרצ"א של הכנסת בלה "כי היא מגלמת את הקונצפציה המקורית של עגנון" (בלשון המקור האנגלי: "I use this [the 1931 text] because it embodies Agnon's initial conception." B. Hochman, *The Fiction of S. Y. Agnon*, Ithaca 1970, p. 199. Notes to Chapter 3, "The Bridal Canopy and the Comedy of Providence"). תמהני, הלא הקונצפציה הראשונית המקורית של היצירה מתגלמת במ ולא בנוסח תרצ"א שהוא הרחבה של מ ופיתוחה.

2 מהדורה קמא של הכנסת בלה כדומאן יצאה לאור בשני הכרכים הראשונים של כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון בשם הכנסת בלה - נפלאות החסיד ר' יודיל מבראד וג' בנותיו הצנועות ופרשת גודלת אחינו בני ישראל יושבי מדינת הקירית, הוצאת שוקן, ברלין תרצ"א, ספר ראשון שידובין וספר שני נישואין. מכאן ואילך תסומן מהדורה זו על פי שנת ההוצאה תרצ"א. במהדורה בתרא הופיעו שני הספרים בנוסח מורחב במקצת ומתוקן בכרך אחד שהוא הכרך הראשון של כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, הוצאת שוקן, תל אביב - ירושלים תשי"ג. מכאן ואילך תסומן מהדורה זו על פי שנת ההוצאה תשי"ג. מהדורה זו היא האם למהדורות הרבות שנדרפו משנה זו ואילך.

3 לרשימת מאמרים ומחקרים על הכנסת בלה ראה בספרו של באגר הג'ל, הפריטים המסומנים בעמ' 126 בהערה 2; י' ארנון, ש"י עגנון, ביבליוגרפיה על ש"י עגנון ויצירתו, תל אביב 1971, ערך הכנסת בלה עמ' 96; י' דוד, ספרים ומאמרים על ש"י עגנון ויצירתו, ירושלים 1972, עמ' 43-46; ראה במפתח היצירות בערך "הכנסת בלה" (עמ' 335) המובא בביבליוגרפיה שערכה מ' רונג ב' ש"י עגנון, מחקרים ותעודות בעריכת ג' שקד ור' וייזר, ירושלים 1978 - הביבליוגרפיה בעמ' 304-334 (מכאן ואילך יצוין ספר זה כ"מחקרים ותעודות"). על המהדורות השונות ראה גם: W. Martin, *Samuel Josef Agnon: Eine Bibliographie seiner Werke*, Hildesheim 1980, S.16,27,67.

לכין "גודלת אחינו בני ישראל במדינת הקיר"ה". קשריגומלין אלה בין המעשייהעלילה המרכזית המאגדת את חלקי הספר ומשווה לו צביון של אחדות אורגנית ובין האינטרפולאציות הסיפוריות שתוכנו מראש ותוקנו ממהדורה למהדורה, הובהרו, בין השאר, כמפתחות הנאותים לאירוניה המתחזרת של היצירה, הן אירוניה דראמאטית במעשים והן אירוניה רטורית בסגנון הכתוב, וכאשנבים לדרכי הסיפור ולתייחכומיו המעודנים של היוצר.⁴

4 בנידון זה כתבה צוויק: "נוסח ב כבר אינו סיפורו של יודיל בלבד, הרי זה סיפורו של בראד והרי זה סיפורו של גלות גליציה על נופיה ועל אנשיה" (עמ' 193). יפה ניסוחו של באגר המובא כאן בלשונו: "But Reb Yudel is not the only hero in the novel and his adventures are not the only element of the plot which unifies and shapes the novel ... The Jews of Galicia are a second hero echoing the primary hero, Reb Yudel; their life, values and folkways are a cardinal element in the plot; they are much more than the milieu through which Reb Yudel travels" (עמ' 148).

5 בהערה זו מובאים דברי ביקורת ומחקר נבחרים העוסקים בסוגיה זו של הקשר בין סיפור הגרעין ("מעשה ר' יודיל") לבין סיפורי הלואי שנשתורו בו (הסדר הוא אלפביתי). וכן כותב באגר בספרו הנ"ל: "What originally seemed to be a pious paeon to the Hasidic ethos and hero is really an overwhelming structure of interlocking ironies" (p. 126) ... "In each book the ordering of the chapters is not haphazard but conforms to a detectable underlying principle" (p. 150) ... "The novel turned out to be a literary masterpiece in which structure and tone are precisely what they must be to convey the ambivalence of the writer's point of view" (p. 178) וראה עוד שם בעמ' 180. ב' בנשלום, במסותו הנ"ל כותב: "עגנון שיבץ ביצירתו ט"ז סיפורים גדולים וי"ט סיפורים קטנים. זה קצת יותר מדי. פה ושם לא נראה היער מרוב העצים. אך למרות זה המבנה הוא איתן, ומצטיין בסימטריה ... עצם הספור והסתייגות מתלכדים למסכת הרמונית" (גל' 23 עמ' 11). ש' ורסס הקדיש מחקר מיוחד לנושא זה בשם, "על המבנה של 'הכנסת בלה' והסיק" "הכנסת בלה" מהדורה תשי"ג מצטיירת בעינינו כיצור אורגני שאין לראות בו מעשה תשבץ או מעשה שזירה, היסודות השונים שמדם הורכב, נתלכדו ונתאחו והיו לבשר אחד ... "הסיפורים ב'הכנסת בלה' אינם איפוא בגדר גורם עורף ליצירה. קיימת זיקה הדדית בינם לבין הסיפור המרכזי ...". ראה ש' ורסס, סיפור ושורשו - עיונים בהתפתחות הפרוזה העברית, רמת גן 1977, עמ' 169 ועמ' 182. וראה גם שם עמ' 170, 176, 179. ובדומה לזה כתב מ' טוכנר "ההישג השני ... מותנה בסגולתה המקורית ושל הכנסת בלה להרכיב מעשיות שונות בסיפור עלילה אחד ... ביטול המחיצה בין המסגרת ובין הסיפורים הרבים הכלולים בו עשוי היה, לכאורה, להגביר את הערכוביה. אולם התבנית המיוחדת במינה, שלתוכה שיבץ עגנון את החומר, השתלטה עליו ואצלה לסיפור היראים ב'הכנסת בלה' אחדות אורגנית". ראה מ' טוכנר, פשר עגנון, רמת גן 1968, עמ' 34. י' פייכמן הסתייג בדבריו בצינו כי "אין לכסות גם על בקיעיו של ספר זה שבו חפץ המחבר לקפל אולי יותר מדי ... פעמים כלליהקבול נבקע מרוב

כמעט עם ראשית ההתחקות על מבנה היצירה ומעמדה המיוחד של הכנסת כלה בתולדות הספרות העברית החדשה, הוטעמה הנעימה ה"ראית" חסידית" המובהקת הפועמת בה'. אולם, עם זאת, מקרב החוקרים השונים שעיינו בכלל סוגיה זו של סיגול תימות יראיות ושילובן בהרכב חדש כאפוס, רק שניים הצביעו על סיפור ספציפי כמסד ההשפעה והכיוון להכנסת כלה. מ' בוסאק' ו' רן' פירסמו שני סיפורים נבדלים, אך בעלי

חומר, ואתה רואה ברור, שהדברים נצטרפו כאן צירוף מלאכותי ... ברם בסופו של ענין הסיק ש"לולא איזו התמתחות שלא לפי תחומי השירה ... אפשר היה לציין 'הכנסת כלה' כשלמה ביצירת עגנון ... כוחו האמנותי של עגנון - פגולות המספר שבו, לא נתגלו בשום יצירה בותר עוז וביתר שפע משנתגלו כאן'. ראה י' פייכמן, 'קטעים על עגנון - זכרונות ורשמים', מאזנים 2 (אלול תרצ"ח), עמ' 629-630. צוויק מסכימה למסקנותיו של ורסס המובאות לעיל אך מגמקת את הטיעון בראיות חדשות ובדרכה שלה, ראה עמ' 194-197. להשוואת הנוסחים של 'סיפורי המילואים' כפי שנתנסחו תחילה בהיותם סיפורים בודדים עם הניסוחים לאחר שנשתבצו במרקם המורחב, ראה שם עמ' 224 ואילך. ג' שקד נשא ונתן בפרשה זו וקבע ש"תבניתו של הכנסת כלה היא תבנית ההשגחה הקומית ... למרות ההקבלות שמצאו החוקרים (טוכנר וורסס) בין הסיפורים 'הפנימיים' לסיפור המסגרת, אין ספק שסיפורי הסעודה (והסיפורים המורשמים בשעת הסעודה) הם המכשולים הקומיים שניתנו בפני הגיבור ... חלק גדול מן הדימויים והאנאלוגיות שהצביעו עליהם ברומן זה אינם 'ממשיים' אלא מדומים". ראה, ג' שקד, אמנות הסיפור של עגנון, מרחביה - תל אביב 1973, עמ' 69. ובסיכום הורה ש"תכליתה של התבנית ב'הכנסת כלה' היא להקחות את עוקץ הדראמה של הכנסת כלה" (שם, עמ' 70). שקד חוזר ודן מחדש בנושא ביתר פירוט במאמרו המחודש, 'המאמין הגדול - עיונים ב'הכנסת כלה'', בתוך 'מחקרים ותעודות', עמ' 118-135, עיין בעיקר בפרק ד 'מיבנה הסיפור - משימה והשגחיותה'. פירושו ודיוקיו בנויים בעיקרם על אנאלוגיות ועל ויקות הגומלין בין שכבות היצירה (עמ' 134-147). ועיין גם אצל ג' שקד, 'לתולדות ההתקבלות' של עגנון, הספרות 28 (1979), עמ' 108-112, ובפרט עמ' 110.

6 ראה לדוגמא, ב' בשלום הנ"ל, גל' 23 עמ' 11 שמכנהו 'אפוס חסיד' ומפליג בשבח היצירה שלדעתו 'היא בלי ספק היצירה החסידית השלמה והמצויינת ביותר שבספרותנו'. וראה גם עוד גל' 25 עמ' 9, 11. עיין גם טוכנר הנ"ל, עמ' 28-30, 49-50, וכן ר' סדן במסתו, 'עם ארבעת כרכי הראשונים' בתוך: על ש"י עגנון, מסה, עיון וחקר, תל-אביב 1959, ובעיקר עמ' 24. לביקורת שלילית הקוראת תיגר במיוחד על המימד היראי ועל הדמות של ר' יודיל ראה אל' מינץ, 'שמואל יוסף עגנון ו'הכנסת כלה' שלו', ביתר ב (1934), עמ' 245-262.

7 ראה מ' בוסאק, 'למקורות 'הכנסת כלה'', הפועל הצעיר 56, חוב' 42 (23 ביולי 1963), עמ' 23-25 (בהערה 39 שבמאמרו של שקד 'המאמין הגדול' הנ"ל נפלה טעות דפוס בתאריך ויש לתקנה ל-23.7.63 ולא 23.7.67). בוסאק מביא את נוסח הסיפור מתוך ספרון בשם שיהות יקרים ומכאן ואילך יסומן מקור זה באות ש. להשוואת המקור היידי המתפרסם כאן עם נוסח ש, ראה בנספח א.

8 ראה הכנסת כלה בספר: הגובילה החסידית, ליקט והוסיף מברא וציונים י' רן, ירושלים 1966, עמ' 65-72. הערותיו של רן לסיפור הן בעמ' 183-184. סיפור זה

מרכיבים עלילתיים מקבילים, אשר לדעתם, שימשו מעין מערכת מיתית קבועה וידועה שעשויה היתה לקבוע מראש מקצת מסממני הסיפור העגנוני על תבניתו ותכליתו. ברם, נדמה כי ההתבוננות בטכסט היידי המתפרסם כאן מתוך השוואה עקיבה לנוסח הכנסת כלה במקלט, תוכיח שמירת ההסתמכות של עגנון על כתב זה - או בדומה לו בהרבה - רבה לאין שיעור ממידת הסתמכותו על שני הסיפורים הללו. כפי שנראה להלן, נדמה לנו כי קטעים לא מועטים במ הינם תרגומים ישירים של נ' ונ הוא מקור סיפור הגרעין של הכנסת כלה. לאישוש טיעון זה אנו ניגשים במחקרנו הניתן כאן.

המעשיה על ר' יודיל נאטאנזאהן (נתנוון) המובאת בלשונה בשלימותה להלן, הינה הסיפור השלישי בארבעה סיפורים על נפלאותיו ומופתיו של הרב מאפטא⁹ הכלולים בתוך קונטרס הכתוב בלשון עברייטיש הנקרא נסים ונפלאות¹⁰. בשער, מיד לאחר שם הספר, מודפסת מעין כותרת-משנה המציגה את תכלית הסיפורים המקובצים יחד בספרון. וזו לשון כותרת-הסיכום:

"דא ווערין דר ציילט ווינדערליכע מעשיות און מופתים וואס הרב הגאון הקדוש הצדיק המפורסם מוה' יהושע העשיל זצ"ל מאפטא האט באוויזען און דער וואס וועט דאס ליינין וועט זעהן וויא דער כוח פון צדיקים איז

מובא מתוך ספר פאר מקדושים בעריכת מנחם מנדל בורק, וכפי שציין י' רן מובא הסיפור בקובץ של ב' רייזנשטיין, ספר המעשיות, ב, עמ' 117-126 (בהדורות למברג 1865 של פאר מקדושים אין העמודים ממוספרים, אולם הרוצה למצוא את הספור ימצאנו בעמ' 47-53). כמו כן מובא הסיפור בשלימות בספרו של י' אלפסי, הרב מאפטא בעל 'אוהב ישראל' - תולדותיו, קורות חייו, אמרותיו בניו וצאצאיו, ירושלים חש"ד, עמ' 123-125. להשוואה בין המקור היידי ובין הסיפור הזה ראה נספח ב. מכאן ואילך יצוין מקור זה באות פ.

9 ראה להלן בסוף הערה 12.

10 הרב מאפטא ('הצדיק מאפטא') הוא הרב אברהם יהושע העשיל (1755/1748-1825). לפרטים ביוגרפיים ולאמרותיו ראה אצל י' אלפסי (לעיל הערה 8) ואצל מ"י גוטמן, מגיבורי החסידות, תל אביב תשי"ג, עמ' קעב-דלה, ובמאורי גליציה - אנציקלופדיה לחכמי גליציה (בעריכת מ' וונדר), ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 723-730. על שנת לידתו ראה שם עמ' 724. וראה עתה בספרו של י' בלר, ר' אברהם יהושע השל - הרב מאפטא, ירושלים תשמ"ה, על תאריך לידתו של הרב מאפטא ראה בעיקר בעמ' ט. הוא שימש כרב בקולבוטוב (Kolbuszowa) שבמערב גליציה (1785-1800), באפטא (Opatow) (1800-1809), ביאסי שבסלובניה (1809-1813) ובמז'בוז' (Miedzyboz) (1813-1825), בה נקבר. לפי המסופר בסוף הכנסת כלה (מקלט עמ' 415), זה עתה החליט הרב לקבל את הרבנות ביאסי, לאחר שבישר לו הזקן על כך בשעת החתונה של בתו של ר' יודיל. במקור היידי אין פרטים אלה מוזכרים.

11 עד כה מצאתי רק עותק אחד של הקונטרס הזה והוא נמצא בספריה הלאומית בירושלים ומספרו V13497. קונטרס זה אינו רשום בבית עקד ספרים.

גרוס או דער צדיק האמת קאן פועל זיין וואס ער פארלאנגט פון הש"י ובזכות צדיקים יבא משיח צדקינו במהרה בימינו אמן¹².

מתחת לשורות אלה, באותיות גדולות ושונות מאלה שבכותרת הראשית או בכותרת-הסיכום, נמצאת התיבה "ווין", שכנראה צריכה לציין את מקום ההוצאה. אך למרבה הצער אין בשער כל מידע ביבליוגרפי נוסף; הושמטו שם העורך, או המביא לבית הדפוס, שם המו"ל או המדפיס ושנת ההדפסה. כל אלה, שכרגיל נרשמים בשער הספר, נעדרים מקונטרס זה ובמקומם, כנראה, נרפסת תיבה בודדה – "ווין". קשה לדעת על שום מה הושמטו או נמחקו הפרטים הביבליוגרפיים החיוניים האלה, אבל מסופק מאד אם מקום ההדפסה המקורי היה אמנם ווין כנרפס¹³.

בחוברת גופה אין מיספור לעמודים. ציינתי את מספרי העמודים בטבלה שלהלן של הסיפור דידן (ג) על פי מיספורי שלי כדי להקל על הרוצה לברוק את המקור על פי העתקו כאן. ברור, כמו כן, שהחלוקה לקטעים ומיספורם הם ממני ונעשו לצרכי ההשוואה והדיונים שלאחריה. הקונטרס הינו בגודל של 16 ס"מ על 9 ס"מ בדפוס נקי. בתעתיק שלנו מועתקות המלים בידיש ככתבן וכניקודן בספרון. הריני מציע בראש דברינו שהקורא המבין יידיש ייטיב לעשות אם יקרא את הסיפור היידי (ג) מתחלתו ועד סופו כיחידה ספרותית אחת, שהרי בתור שכזאת היא כונסה בקונטרס מעיקרה, ורק לאחר שיעבור על המעשיה עד תומה בידיש כיצירה בפני עצמה, יעבור וישווה אותה עם סיפור הגרעין על ר' יודיל כמ ובמהדרות המאוחרות יותר. תלותו המפליאה של מ בנ ר' ההשתחררות" המאלפת

12 הכתיב והפיסוק נאמנים למקור ולא עובדו ולא תוקנו ובמקום שאין פיסוק במקור לא פיסקתי בתעתיק. בתרגום העברי הרשיתי לעצמי לפסק לפי הצורך. בהמשך, כמו כאן, אביא תרגום משלי בכל מקום שהקטע המקביל במ אינו תרגום ישיר או במקום שמשום מה נמצא התרגום במ לקוי בחסר. וזה תרגום כותרת המשנה: "כאן מסופרים מעשיות ומופתים נוראים שגילה הרב הגאון הקדוש הצדיק המפורסם מוה' יהושע העשיל זכר צדיק לברכה לעולם הבא מאפטא. וכל מי שיקרא את זה יראה כמה גדול כוחם של הצדיקים, ושצדיק האמת יכול לפעול מה שידרוש מהשם יתברך. ובזכות הצדיקים יבוא משיח צדקנו במהרה בימינו אמן". ללא ספק יש כאן רפלקסיה הידועה היטב בחסידות של המאמר במועד קטן טו ע"ב "אמר אלהי ישראל לי דבר צור ישראל מושל באדם צדיק מושל יראת אלהים (שמואל ב, כג). מאי קאמר א"ד אבהו ה"ק (- הכי קאמר:) אמר אלהי ישראל לי דבר צור ישראל אני מושל באדם מי מושל בי צדיק שאני גזור גזרה ומבטלה". מכאן ואילך יצוין המקור היידי באות ג.

13 כשהראיתי את הספרון למומחים אמרו כולם שקרוב לוודאי שלא יצא במקורו בוין. יש מקום לשער שיצא בלבוב או בוורשה, מקום הדפסתם של קונטרסים כאלה במאה הי"ט – או בשנות העשרים או בשנות הששים. השווה ציוניו של י' דן בהסיפור החסיד, ירושלים 1975, עמ' 212–213.

מתלות זו בנוסחי תרצ"א ותשי"ג מזדקרות בעליל בפירוט רשימת ההקבלות וההבדלים בין ג למ ובניהם לתרצ"א ולתשי"ג.

עיקר משימתנו הוא הצגת הטכסט ג בהשוואה למקבילות לו. לאחר מכן, תוך כדי דיון, תועלינה מקצת מן הקושיות והתהיות שנתעוררו אגב העיון בטכסט זה לאור נוסחי הבנסת בלה. מיניה וביה, יירמו מכאן הצורך לרוויויות מסוימות במסקנות הביקורת והמחקר באפוס זה ובהערכות הספר והישגיו האמנותיים של עגנון, ומאידך גיסא ימצאו טיעונים ביקורתיים אחרים סיוע טכסטואלי המחזק מקצת מן העמדות, העקרונות והפירושים שנקטו במרוצת השנים¹⁴.

14 מ' טוכנר, במסה מקפת ומסכמת, סקר את עיקר שיטותיהם, עקרונותיהם והשיגיהם של המבקרים והחוקרים ביצירות עגנון ופה ושם אף התפלמס עמהם ועם רוגליהם, ראה, 'על חקר יצירתו של ש"י עגנון', בתוך פשר עגנון, עמ' 171–226. עיין גם במאמרו הנ"ל (לעיל סוף הערה 5) של שקר, 'לתולדות ההתקבלות של עגנון'. כוונתנו בטבלה המשווה להבליט את ג כמקור לניסוחי "סיפור הגרעין" או "המסגרת" שבהבנסת בלה על מהדורותיה השונות. ובלשון סיכומה של צוויק: "כל הקורא בנוסח אחרון חש בשני יסודות מתרוצצים ביצירה הרי כאן פרקי סיפור סכמטי-רומנטי והרי קטעים אפיים-דיאליסטיים ... כשבא עגנון ... להרחיב את מסגרתה של היצירה ולפתחה ... ביקש לשמור בו את צביונו הראשוני כסיפורי-עם ..." (עמ' 204). (באגד בספרו קורא למעשה ר' יודיל "action plot", עמ' 148). מספרי ההערות מופיעים לפי הקטעים הממוספרים (מ' 1 עד 94) ולא לפי סדר המהדרות.

(עמ' 10)¹⁰ ... איג אַצונד וועלן מיר
שרייבן פון דער דריטער מעשה נדראה
וואס דער אפטיר האט באוויזן:

(עמ' 75) הכנסת כלה

נפלאות החסיד¹⁴ ר' יודיל מבראד וג'
בנותיו הצנועות ופרשת גדולת אחב"י
יושבי מדינת הקיר"ה השלך על ה' יהבך
והוא יכלכלך¹⁵.

פרק א.

"איש חסיד היה."

1 מעשה בחסיד אחד,

1 היות איג דער שטאט וואס דער אפטיר
איז געווען איז דער שטאט געווען
אין שיינער יוד'ס היסט איז קליינער רבי
און וואס עס געפנט יוד' אפט איז
שטאט אין שיינער יוד¹⁶.

2 שהיה עני גדול ומדוכא בעניות ר"ל,
והיה יושב על התורה ועל העבודה, והיה
רחוק מהויות העולם, ולא היה לו שום
מסחר ומשאומתן כשאר כל אדם, רק
בתורת ה' חפצו, כנגלה ובנסתר. והיה
עובד את ה'... (עמ' 76) באהבה
ובמורא.¹⁷

2 דר שיינער יוד איז געווען זייער גמיינ
ער האט גיט געוויסט (עמ' 11) קיין שום
האנדל רק ער איז נאר געווען יומם
ולילה און בית המדרש איז האט
גילערניגט¹⁸.

15 מיספור העמודים הוא ממני ועל כן מסומן המספר בסוגריים.

16 להגדרת חסידותו של ר' יודיל ראה ש' ורסט, סיפור ושורשו, עמ' 194-195, וי' דן
ב'קבלה, פילוסופיה ואידוניה בפיסיקה וצ"ל "פיסיקה" של עגנון, בספרו הנכרי
והמגדריק - עיונים בספרות ומגנו, רמת גן 1975, ובעיקר עמ' 174 ועמ' 178
ובמאמרו 'הצדיק בפידהוריק' - עיון ב"מעשה כשפים" ב"הכנסת כלה" לעגנון, שם
עמ' 186.

17 תהלים נה, כג. הפסוק בשלמותו הוא: "השלך על ה' יהבך והוא יכלכלך לא יתן
לעולם מוט לצדיק". ודוק, בתרגום מוזכרים שם הספר והפרק וחסר ציון הפסוק,
ואילו בתרגום הושמט הציטט בכלל.

18 כאמור, נוסחת תשיג היא אם למהירות הכאות וכך, למשל, מהירות תשכ"ו היא
המהירות התשיעית וצוין בה "מתוקנת".

3.2 תרגום - מתוך כל סיפוריו של
שמואל יוסף עגנון, א, הוצאת שוקן,
ברלין תרצ"א, הכנסת כלה

הכנסת כלה.

נפלאות החסיד ר' יודיל מבראד וג'
בנותיו הצנועות ופרשת גדולת אחינו
בני ישראל יושבי מדינת הקיר"ה ספר
ראשון שירוכין (עמ' ט) השלך על ה'
יהבך והוא יכלכלך תהלים נה פרק
ראשון "איש חסיד היה". "ג' אחיות".
"חכמת נשים". "פתשגן הכתב". "ומורא
לא יעלה על ראשו".

1 (עמ' ט) מעשה בחסיד אחד

4.2 תשיג - מתוך כל סיפוריו של
שמואל יוסף עגנון, א, הוצאת שוקן,
ירושלים - תל אביב תשי"ג, הכנסת
כלה¹⁹

הכנסת כלה, נפלאות החסיד ר' יודיל
מבראד וג' בנותיו הצנועות ופרשת
גדולת אחינו בני ישראל יושבי המדינה
הקיר"ה.

(עמ' ז) ספר ראשון פרק ראשון / "איש
חסיד היה". "ג' אחיות". "חכמת נשים".
"פתשגן הכתב". "ומורא לא יעלה על
ראשו".

1 (עמ' ז) מעשה בחסיד אחד

2 שהיה עני גדול ומדוכא בעניות
רחמנא ליצלן והיה יושב על התורה ועל
העבודה רחוק מהויות העולם ולא היה
לו שום מסחר ומשא ומתן כשאר כל
אדם, רק בתורת ה' חפצו כנגלה
ובנסתר. והיה עובד את השם [באימה
וביראה ובאהבה ... (עמ' ח) ואוכל עולמו
בחייו].

19 החלוקה לקטעים ומספריהם היא ממני. הפיסוק היחיד במקור הוא נקודתיים בסוף
סעיף. התרגום יהיה "מילולי". תרגום הפתיחה וקטע מס' 1: "ועכשיו נכתוב על
המעשה הנורא השלישי שהצדיק מאפסא הראה: 1) היות ובעיר שהרב מאפסא ישב
היה בעיר יהודי יפה כלומר רבי קטן כפי שיש למצוא לעתים קרובות בעיר יהודי
יפה". במקום שאין תרגום עברי משלי מתבקש הקורא לעבור לקטע המקביל במ' ובו
ימצא תרגום מילולי או פאראפראזה של ז' שהיא מעין תרגום.

20 ותרגומו: היהודי היפה היה עני מאד ולא ידע שום מסחר רק ישב יומם ולילה בבית
המדרש ולמד.

21 הקטעים המוסגרים בסוגריים מרובעים הינם בחינת "תוספות" (מאת עגנון) על
הכתוב בנ.

ספר ראשון

פרק ראשון: איש חסיד היה. ג' אחיות. חכמת נשים. פתשגן הכתב.

ומורא לא יעלה על ראשו.

מעשה בחסיד אחד שהיה עני גדול ומדוכא בעניות רחמנא ליצלן והיה יושב על התורה ועל העבודה רחוק מהויות העולם ולא היה לו שום מסחר ומשא ומתן כשאר כל אדם, רק בתורת ה' חפצו בנגלה ובנסתר. והיה עובד את השם באימה⁵ וביראה ובאהבה, ולא היה מתכוין להתגדר ולקנות שם או כדי שיהא לו חלק לעולם הבא, אלא כדי לעשות כסא לשכינה. ומקום דירתו היה למטה במרתף אפל צר ולח, לא היו שם לא ספסל לישב עליו ולא שולחן לסעוד עליו ולא מטה לשכב עליה ולא שאר כלים להשתמש בהם, אלא מחצלת של קנים שטוחה על הקרקע ואנשי ביתו שוכבים עליה, ולא היו זזים משם לא כלילה ולא ביום¹⁰ שלא יקלקלו כיסויי הגוף. ולרש אין כל כי אם תרגול אחד רבי זרח שמו, שהיה מעוררו לעבודת הבורא. ולמה נקרא שמו רבי זרח, על שם הכתוב שבתהלים קי"ב זרח בחושך אור לישרים. ולא היתה קריאת הגבר מגעת עד שרץ לבית המדרש ומקשר מדת יום במדת לילה מתוך תורה ותפילה בקולות ערבים ובניגון נאה, עד שנמצאה נפשו בעולם השכלים כאילו היא נסתרת מן המוחשיות. ומנהג¹⁵

1. איש חסיד היה כלשון השיר המושר במוצאי שבת, שפתיחתו: 'איש חסיד היה / בלי מזון ומחיה / בביתו עוסק מלבד / ואין בגד ללבוש'. **חכמת נשים** על הספר **חכמת נשים** קרא צינברג, ד, עמ' 108. כאן בשימוש אירוני על-פי אוצר, מסי' 234, עמ' 165: 'חכמת נשים... [ניט בנמצא] (אין בנמצא). וראה משלי יד א: 'תקמות נשים בנתה ואולת בידה תהרסנו'. ניתן לפרש 'חכמת נשים': החכמה בנשים.

פתשגן הכתב כלשון אסתר ג יד, שפירושו העתק הכתב.

2. **ומורא לא יעלה על ראשו** על-פי שופטים יג ה: 'ומורה (תער) לא יעלה על-ראשו'. כאן במשמע שאין ר' יודיל חסיד מתיירא כלל (להלן, עמ' 12: 14).

3. **ומדוכא בעניות** מזכיר את המאמר התלמודי: 'כל שהקב"ה חפץ בו מדכאו בייסורין' (ברכות ה ע"א).

רחמנא ליצלן (הרחמן יצילנו) ניב חז"לי שנשתגר בפי העם קודם להזכרת עניין רע. וכן בידיש (אוצר, מסי' 558, עמ' 634). לעיון בזיקת הגומלין בין יידיש לעברית ראה אבן-זוהר 1986, ובמגמה למסור דרשיח אותנטי בלשונות אלה קרא אבן-זהר-שמרוק.

יושב על התורה ועל העבודה כלשון אבות א ב: 'על שלושה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים'; ועוד.

4. **מהויות העולם** וכן בידיש (אוצר, מסי' 309, עמ' 272), ופירושו אורחות החיים היומיומיים, דברים מעשיים. מי שיושב בבית-המדרש עוסק ב'הויות דאביי ורבאי' ולא ב'הויות העולם'. כלומר, לא בענייני העולם הזה.

ומשא ומתן כלשון חז"ל, ופירושו מיקח וממכר. וכן בידיש (אוצר, מסי' 484, עמ' 499): מסחר, קקח וממכר, משא ומתן.

5. **רק בתורת ה' חפצו** על-פי תהלים א א-ב: 'אשרי-האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חסאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב. כי אם בתורת ה' חפצו ובתורתו יתגה יומם ולילה'.

בנגלה ובנסתר כלומר, בתורה שבכתב, שהיא בחינת נגלה, ובקבלה ובתורת הסוד, שהן בחינת נסתר. וכן בידיש (אוצר, מסי' 609, עמ' 706-707). **באימה וביראה ובאהבה** על-פי ברכות כב ע"א: 'באימה וביראה וברתת ובזיעה'.

6. **ולא היה מתכוין להתגדר** כלומר, לא התכוון בלימודו להתגדר או להתנשא. על-פי ברכות יז ע"א: 'כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתו כך (אומר ה') אינו מתגדר במלאכתו'.

ולקנות שם להיות מפורסם. על-פי אבות ב ז: 'קנה שם – קנה לעצמו'. והשווה המאמר בסנהדרין סב ע"א: 'שלא יאמר אדם אקרא כדי שיקראוני חכם, אשנה כדי שיקראוני רבי, אשנה כדי שאהיה זקן ואשב בישיבה אלא למוד מאהבה וסוף הכבוד לבוא'. רעיון זה חוזר בספרי המוסר, כגון בחובות הלבבות, עמ' 11; ועוד.

או כדי שיהא לו חלק לעולם הבא כלומר, שלא למד תורה על-מנת לקבל פרס לא בעולם הזה

ר' אבא לבעל הבית יש כאן תרגול! אמר לו בעל הבית למה לך תרגול! אמר לו משום שאני קם בחצות לילה ממש [ואני צריך לתרגול שיעור אותן]. ראה להלן, עמ' 200: 9-14.

12. **על שם הכתוב שבתהלים קי"ב זרח בחושך אור לישרים**. וזו לשון המקור (פסוקים א-ד): 'יחלליה אשרי-איש ירא אתיה' במצותיו חפץ מאד. גבור בארץ יהיה זרעו דור ישרים יבך. הוֹרְעֶשֶׁר בביתו וצדקתו עֲמֶדֶת לעד. זרח בחשך אור לישרים חנון ורחום וצדיק. האירוניה, המיתוספת על-ידי הציטוט בהקשרו המלא, מבליטה את מצבו השפל של ר' יודיל חסיד, שבביתו אין הון ועושר.

13. **קריאת הגבר עיין שלום 1976**, עמ' 142. 14. **ומקשר מדת יום במדת לילה** לשון זאת נמצאת, למשל, בצוואות נפתלי הכהן (דף ח ע"ב): 'תיקון חצות יעשה כסדר התיקון הנדפס ואין צריך יותר רק שלא לישון אחר כך ורק לעסוק בתורה ובתהלים מי שאינו יכול ללמוד ויקשר מידת יום בלילה ומידת לילה ביום'. ראשית חכמה, 'שער האהבה', עמ' 32: 'וצריך לעסוק בתורה עד אור היום כדי לקשר מדת לילה ביום'. וראה דן, עמ' 174-175.

בקולות ערבים ובניגון נאה על-פי שיר השירים ב יד: 'כִּי-קוֹלֶךָ עֵרֹב וּמְרִאֲךָ נְאוֹה'.

15. **עד שנמצאה נפשו בעולם השכלים**... ראה הביאור להלן, עמ' 9: 4-5; קלצקין, כרך ב, חלק ד, עמ' 98-100.

המוחשיות ראה קלצקין, שם, עמ' 159-160. **ומנהג יפה היה לו**... ראה ברכות ח ע"א: 'שהמתפלל מבקש שתהא תפילתו בעת רצון. מתי עת רצון זו? בשעה שהציבור מתפללין שאין ה' משיב ריקם פני הציבור לכן רצוי

ולא בעולם הבא.

7. **אלא כדי לעשות כסא לשכינה** לשם הבהרת המושג מן הראוי לצטט את שלום 1976: 'בעל "תיקוני זוהר" פיתח תורה חדשה... לכל אחד מרמ"ח איבריו ושס"ה גידיו של האדם מקביל אחד האורות העליונים... ייעודו של האדם להביא את דמותו האמתית הזאת... כל המקיים את המצוות כראוי עושה את גופו משכן לשכינה. אבל כל איבר שלא נעשה כסא לשכינה, כלומר כל מצוה שלא קויימה ועל כל עבירה שעבר האדם חייב הוא להתגלגל עד שיקיים וישלים מה שחוטל עליו מבראשית' (עמ' 329). וכן: 'אחרי תיקון חצות הוסיפו עוד תיקון – "תיקון הנפש"... ותייחד הקדוש ברוך הוא ושכינותיה על כל איבר ואיבר ותעשה כל גופך מרכבה לשכינה' (עמ' 145). ובדומה לכך נמצא בקב הישר (נא א-ב): 'על כן יהיה שגור בפי האדם לומר תפלה קצרה: רבונו של עולם זְכֵנִי להיות אני כסא לשכינה כי כשהגוף הוא בקדושה נעשה כסא לשכינה; ובהמשך (נג ד): 'עיקר לימוד ועסק התורה הוא לעשות כביכול כסא לשכינה'.

8. **לא היו שם לא ספסל... ולא שולחן... ולא מטה**... על-פי מלכים ב ד י: 'נעשה-נא צִלְתִּי-קִיר קטנה ונשים לו שם מטה ושולחן וכסא ומנורה'.

9. **מחצלת של קנים** שטיח העשוי מקני-קש. כלשון סוכה א יא: 'מחצלת קנים גדולה עשאה לשכיבה מקבלת טומאה ואין מסככין בה'.

11. **ולרש אין כל כי אם תרגול אחד** על-פי שמואל ב יב ב-ג: 'לעשר היה צאן ובקר הרבה מאד. ולרש אי-כָל כי אם כבשה אחת קטנה'.

שהיה מעוררו לעבודת הבורא על התרגול המעיר לתפילה אנו קוראים בזוהר (פרשת לך-לך, כרך ב, עמ' ככד): 'ר' אבא היה מהלך מטבריה... אמר

החסידים כי עיקר "התיקון" בסעודה זו (עמ' 152). ובזכרון טוב כט ע"א אנו קוראים, שר' מרדכי מנעסכין (1752-1800) 'בסוף ימיו היה יוצא סעודה שלישית בתורה'.

שדרך בני אדם לאכול בשר לפי המתואר בהכנסת כלה, רגילים היו היהודים בארצות הקירייה לאכול בשר פעמיים ביום: בסעודת היום ובסעודת הלילה. וראה להלן, עמ' 140: 22-23; 153: 23-25. 8. **פסחים מ"ט [ע"ב]** וזו לשון המאמר: 'תניא רבי אומר עם הארץ אסור לאכול בשר בהמה שטא [ויקרא יא מן] "זאת תורת הבהמה והעוף" כל העוסק בתורה מותר לאכול בשר בהמה ועוף, וכל שאינו עוסק בתורה אסור לאכול בשר בהמה ועוף'.

10. **לחדש דבר הלכה** פירושו לגלות דבר חדש, חידוש בענייני הלכה. אם יחדש דבר הלכה, לא ייחשב לעם הארץ ויותר לו לאכול בשר.

שמה עושה הוא תורתו קרדוס לחפור בה על-פי אבות ד ה: 'ואל תעשם [את דברי התורה] עטרה להתגדל בהם ולא קרדוס לחפור בהם', כלומר שלא יתפרנס מדברי תורה.

11. **ואוכל עולמו [עולם הזה]** בחייו על-פי ברכות יז ע"א: 'עולמן תראה בחיך ואחריתך לחיי העולם הבא'.

15. על החרוזה הפנימית קרא שקד, עמ' 121, הערה 8, ועמ' 130: **הולץ 1986**, עמ' 34, הערה 57.

נאות וחסדיות על-פי כתובות יז ע"א: 'כלה נאה וחסדיות'.

16. **שדים נכוננו, ושערן צימח** על-פי יחזקאל טז ז: 'ירבה כצמח השדה תתניך. ותרכי ותגדלי ותבאי בעדי עדיים. שדים יכלנו ושערך צמח, ואת ערס ועריה. פסוק זה מובא גם בהגדה, עמ' 120.

17. **כיון שהגיעה הצעירה לפרק בתולה נישאת** 'בתולה נישאת' הן התיבות הפותחות של הפרק הראשון במסכת כתובות ('בתולה נישאת ביום הרביעי'). פרק כאן, הוראתו פרק זמן. זאת מליצה שכיחה בספרות הזמן, כגון בסיפורים עראים, עמ' נח.

18. **הטיחה דברים כלפי בעלה** במקורות נמצא: 'להטיח דברים כלפי מעלה', כלומר, להתלונן נגד ה'. למשל, תעמית כח ע"א: 'לעולם אל יטיח אדם דברים כלפי מעלה'.

19. **עד מתי אתה מתאכזר על בני ביתך כעורב** על-פי עירובין כב ע"א: 'רבא אמר במי אתה מוצא דברי תורה במי ששמים עצמו אכזרי על בניו ועל בני ביתו כעורב'. ומפרש רש"י: 'עורב אכזרי על בני ביתו כדכתיב (תהלים קמז ט) "ולבני עורב אשר יקראו" והקב"ה מזמן להם יתושים וכנסין לתוך פיהו'.

20. **ועיניהן מתמקקות מדמעות** על-פי זכריה יד יב: 'ועיניו תמקנה בחריהן. ובהשפעת היידיש: 'אויסוויינען זיך, קאלעע מאכן די אויגן' (ווערטערבוך, א, עמ' 232).

21. **ואתה יושב כגולם** וכן ביידיש: 'דו זיצט ווי א גולם'. אינך עושה מאומה.

1. **יפה היה לו להאריך בתחנונים עד חצות היום**, כדי שיכלול תפילתו עם תפילתו של כל ישראל, שפעמים יש אדם שאין דעתו מיושבת להתפלל בהשכמה ומאחר תפילתו. ולאחר התפילה לא היה רץ כדרך הרעבתנים למלא נפשו בדברים הכלים והנפסדים להרכות בשר ורימה, אלא זן את הנפש המשכלת בפרשת המן וכיוצא בה. 5. **תקפו לבו על עסקי אכילה ושתייה מנצחו בדף גמרא**, על דרך הכתוב (משלי ט') לכו לחמו בלחמי, והוא יוצא בו פת שחרית, קל וחומר מסעודה שלישית שיוצאין בדברי תורה. ולאחר חצות היום שדרך בני אדם לאכול בשר היה אומר לעצמו, לאכול בשר אתה רוצה, מה אעשה שחז"ל אמרו (פסחים מ"ט) עם הארץ אסור לאכול בשר, אלא נלמוד תחילה, אפשר שהקדוש ברוך הוא מאיר עיניך 10. **לחדש דבר הלכה ואתה מותר בבשר**. ועל דבר זה נצטער אותו חסיד, שמא עושה הוא תורתו קרדוס לחפור בה ואוכל עולמו בחייו.

זה החסיד היה מטופל בכנות הרבה וכל אחת היתה גדולה מחברתה בכמה שנים, היינו גיטלי הצעירה כבת י"ז, למעלה הימנה הלומה אחותה כבת י"ט ולמעלה הימנה פסילי הבכירה כבת כ', והיו מהלכות ערומות ויחפות בלא לבוש ובלא נעליים והיו עצורות בבית ולא היו מראות פניהן בחוץ. וכולן חמודות, נאות וחסודות, שדים נכוננו, ושערן צימח, ובלבן, אהה, היגון פורה, כי הבשילו ימי נעוריהן, ואין גואל אותן מחרפת בתוליהן. כיון שהגיעה הצעירה לפרק בתולה נישאת עמדה פרומיט אשתו של אותו חסיד והטיחה דברים כלפי בעלה. אמרה פרומיט לבעלה, עד מתי אתה מתאכזר על בני ביתך כעורב ואין אתה מרחם 20. על בנותיך העלובות שהן יושבות כעגונות ונאנחות על שברן ועיניהן מתמקקות מדמעות ושער ראשן מלבין ואתה יושב כגולם ואינך נוקף אצבע להשיאן. בוא

להשתדל להתפלל עם הציבור'.

1. **בתחנונים** ראה סידור, עמ' 63-71. פרט לתחנונים הקבועים אפשר להוסיף כהנה וכהנה. 3. **הרעבתנים** הלהוטים אחר האוכל וזוללים; כלשון בבא מציעה ז ה: 'לא יאכל פועל יתר על שכרו וחכמים מתירין אבל מלמדן את האדם שלא יחא רעבתן'.

למלא נפשו בדברים הכלים והנפסדים כלומר, בדברים גשמיים. בעניין זה קרא, למשל, קב"ה שיר מה ד: 'הכלל כי לא ברא הקב"ה את האדם שיהיה בעולם הזה לתועלת גופו כי גופו כלה בארץ רק לתועלת נשמתו אשר חוצבה מתחת כסא הכבוד'.

4. **להרכות בשר ורימה** על-פי אבות ב ז: 'מרבה בשר – מרבה רמה'.

5. **תקפו לבו על-פי שבת קי ע"א**: 'דתקיף ליה יצריה' (שתקפו יצרו).

מנצחו בדף גמרא על-פי ברכות ה ע"א: 'לעולם ירגיז אדם יצר טוב על יצר הרע שנאמר [תהלים ד ה] "רגזו ואל תחטאו" – אם נצחו – מוטב ואם לאו יעסוק בתורה שנאמר [שם] אמרו בלבבכם: על דרך הכתוב (משלי ט') [ה] "לכו לחמו בלחמי". בספרות חז"ל נדרש פסוק זה בתלמידי חכמים, הלוחמים במלחמתה של תורה, כגון ב"ר נד א, עמ' 576; ע ה, עמ' 802; ברכות נז ע"א; חגיגה יד ע"א. על גודל מעלות מלחמת התורה ראה קב הישר סז ג.

6. **והוא יוצא בו פת שחרית** כלומר, הוא יוצא ידי חובת אכילת פת שחרית בלימוד דף גמרא.

מסעודה שלישית בשבת אוכלים שלוש סעודות: אחת בליל שבת, שנייה בשבת בצהריים, אחרי תפילת מוסף, והסעודה השלישית בין מנחה למערב. וראה שבת קיח ע"ב: 'אמר ר' יוסי: יהי חלקי מאוכלי שלוש סעודות בשבת'.

7. **שיוצאין בדברי תורה** במרוצת הזמן נעשתה הסעודה השלישית לסעודה המיוחדת ביותר של יום השבת בקרב החסידים, ונקראה ביהם שלוש סעודות או Shalishetdis. וכן כותב וורטהיים: 'בסעודה זו לא הקפידו אלא על אכילת כזית פת ודגים. אבל בשר ושאר מאכלים לא אכלו בסעודה זו על פי רוב, באופן שעיקרה של סעודה זו היה ברוחניות ולא בגשמיות, ולכן האמינו

וראה את חברותיהן, כמה תינוקות מתרפקים על דדיהן, ובנותי החמודות, שלשתן גלמודות, ואין חתן, לאסוף חרפתן. נכנסו הדברים בלבו של אותו חסיד ונתעוררו בו רחמי אב. נאנח אנחה מרה, וחזר אל הגמרא, ובה' שם בטחונו, שהכל נהיה כרצונו.

מה עשתה פרומיט, הלכה אצל הרב מאפטא, שאותו צדיק אוהב נאמן לישראל⁵ וכן היה רגיל לומר יכולני להתפאר אפילו לפני בית דין של מעלה שאהבת ישראל תקועה בלבי. צעקה לפניו ואמרה, רבי הושיעה. הנה בנותי הגיעו לפרקן ואין בידי להשיאן ואביהן רחוק מהויות העולם ואינו נותן לבו עליהן. לא די שאנו מתפרנסים בדוחק ובצמצום ובצער ממריסת נוצות, אלא שהבשילו ימי בתוליהן ואין מי שיכסה ראשן. פשט אותו צדיק יד ימינו ואחזו בקצה זקנו וסידר את שערותיו הלבנות ואמר, לכי שאלי לבעלך בגדי כבוד ואני ומיודעי נשכור לו עגלה מסוככת כדי שיחזר בעיירות ובכפרים במצות הכנסת כלה, עד שיזמין לו שמו יתברך שידוך הגון. שאלה פרומיט את הרב, רבי וכמה יפסוק לבתו? אמר לה, כמה שיפסוק אבי החתן לבנו כך יפסוק בעלך לבתכם. ונתן לה את ברכתו ורמז לה והלכה לה.

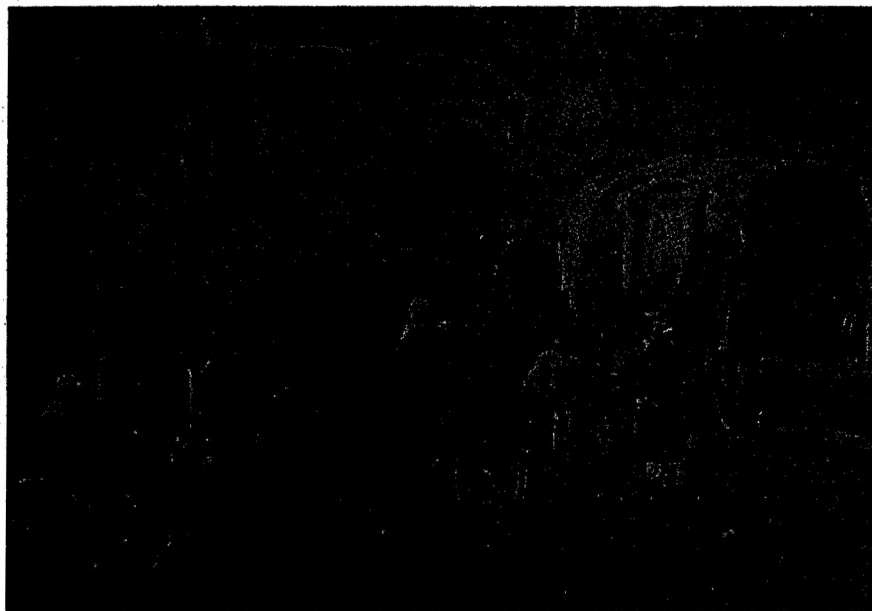
חזרה פרומיט לביתה ואמרה לבעלה, יודיל יודע אתה מאין אני באה, מביתו של הרב, הקדוש מאפטא אני באה. יודע אתה מה אמר, כך אמר הוא שיחיה. וסיפרה לו כל הדברים. היה לבו של אותו חסיד מהסס לצאת בדרך, לפי שהדרך ממעטת את לימוד התורה ומבטלת את האדם מתפילה בציבור ומוציאתו מן ההרגל. אבל לא פטר עצמו מן הדבר, שכן מצוה לשמוע דברי חכמים. קרא על עצמו מאמר¹⁰ התנא (פסחים ק"ג) בתך בגרה שחרר עבדך, היינו שחרר עצמך שאתה עבד מעבדי הבורא יתברך. והלך אצל אנשים טובים יראים ושלמים שאינם כובשים שכר פועל ואינם נכשלים משום בגד בוגדים והשאלו לו מלבושי כבוד זיפיצ"א

ופשעיו וזורקין תפילתו בפני החיצונים. אוי לו ואוי לנפשו.

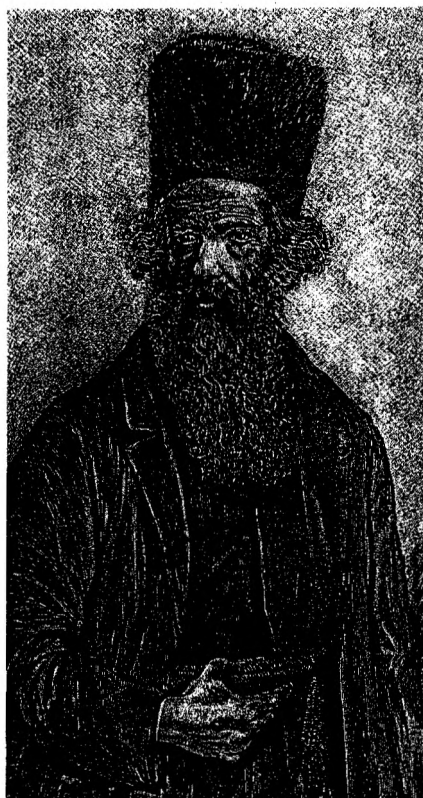
זיפיצ"א של משי מעיל עליון. וכן מתאר פרילוצקי, עמ' 99 (התרגום שלי, א"ח): 'נעשה ממין משי עם "דעסען" שהיה מבריק ומתחלף

הם מנוקים מכל טינוף ואין בגדיו שעטנו, אמנם אינם נקיים מגול כי מחייתו הוא שוא ושקר, והוא מתלבש בבגדים נאים ומתגאה בהם; זהו שהנביאים קוראין אותם "בגדים בגד בוגדים". ובכל פעם שמתכסה בו להתפלל מעורר חטאיו

עגלה מחופה כמין סוכה'.

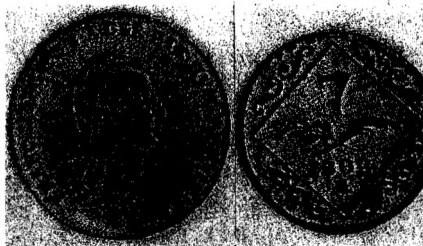
2. **לאסוף חרפתן** השווה לעיל: 'מחרפת בתוליהן' (עמ' 9: 17). ובידיש: 'צו צודעקן די חרפה [מיט נדן]' (אוצר, מס' 563, עמ' 647).
5. **הרב מאפטא** הוא הרב אברהם יהושע העשל (1748-1825). 'אפטא' Opatow. על הרב מאפטא, בעל אוהב ישראל, קרא גוטמן 1926, גוטמן 1953, עמ' קעב-רלה; אלפסי 1981; וונדר, ב, עמ' 723-730; ברל⁴. על העיר אפט קרא בחונדרט.
6. **יכולני להתפאר...** בלבי. וכן לשון ההקדמה לספר אוהב ישראל, עמ' 2: 'וקראתיו [את הספר] בשם אוהב ישראל יען כי הוי מרגלי בפומי דרב אשר במדה זאת יוכל להתפאר' [1] אפילו לפני בית דין של מעלה אשר אהבת ישראל תקועה בלבו.
10. **ואין מי שיכסה ראשן** התיאור מוסב אל המנהג לכסות את פני הכלה בצעיף לפני שמולכים אותה לחופה. מנהג זה נקרא 'באדעקן - באדעקונג' (כיסוי). על המנהג הזה קרא ט"מ, סימן תתקנ, תתקנב, עמ' תה-תו, ב'קונטרס אחרון' (עמ' תו): 'במדינת רוסיא' שהחתן בעצמו הולך עם הרב לכסות ראש הכלה... וכן עדיין המנהג בכל מדינת וואליין'. ראה להלן, עמ' 57: 11.
12. **עגלה מסוככת** תיאור מפורט של עגלה זו ניתן בברדור 1966, עמ' 336.
14. **ונתן לה את ברכתו** והוא אחד ממעשיו הרגילים של הרבי: 'עבן א ברכה' (אוצר, מס' 558, עמ' 633).
18. **לפי שהדרך ממעטת...** מן ההרגל. על-פי ב"ר לט"ב, עמ' 374: 'אמר ר' ברכיה: לפי שהדרך מגרמת לשלשה דברים ממעטת פירייה וריבייה ממעטת את היציאה וממעטת את השם'. והשווה רש"י לבראשית יב ב.
20. **מצוה לשמוע דברי חכמים** כלשון יבמות כ ע"א, ועוד. וכן בידיש (אוצר, מס' 333, עמ' 298).
- קרא על עצמו** ייחד לעצמו מאמר או פסוק, כגון יבמות טז ע"א: 'קרא עליו המקרא הזה'; ועוד.
21. **התנא ר' יהושע בן לוי**, אמורא ארצישראלית בדור הראשון.
- (**פסחים ק"ג**) [ע"א]: 'שלושה דברים אמר ר' יהושע בן לוי משום אנשי ירושלים: אל תרבה בגנות משום מעשה שהיה, בתך בגרה שחרר עבדך ותן לה, והוה זהיר באשתך מחתנה הראשון. מאמר תלמודי זה נתקבל בידיש (אוצר, מס' 563, עמ' 649).
- שאתה עבד מעבדי הבורא יתברך** וכן אנו למדים מבבא מציעא י ע"א: 'כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם (ויקרא כה נח). עבדי הם ולא עבדים לעבדים'. וראה פירוש רש"י לשמות כא ו.
22. **שאינם כובשים שכר פועל** אינם מלינים את שכר הפועל אלא משלמים מיד.
23. **ואינם נכשלים משום בגד בוגדים** הניב 'בגד בוגדים' לקוח מישעיהו כד טז. כאן הוראתו אחרת, והיא ניתנת לנו, למשל, בקב הישר מו ד: 'ויש עוד דבר המעכב את התפלה אף שבגדיו

ראזיבולק"א של אטלס, המעיל הפנימי.

יהי רצון מלפניך ה' אלהי ואלהי אבותי שתוציאני מכרך זה לשלום.
נתנו לו לאכול ארוחה קלה, כנראה כדי שישמך אמירת תפילה זו לברכה אחרת. פרטים אלה והמובאים להלן הנם כלשון החוראות המצויות בחקי חיים, סוף הספר, אות ת', קעז ע"ב, ואילך. לדיון בפירוש זה וחשיבותו לתיאורים כאן עיין חולץ 1983. לשון חקי חיים מובאת בשלמותה בשבט מוסר, חלק שני פרק לא, עמ' 70-72. ההתחלה מהירוצה ליסעי' עד 'בוז הדרך' נמצאת גם בזכרון יעקב יוסף נ ע"א.

נכנס... ניזוקים וזו לשון חקי חיים, שם: 'הירוצה ליסעי למרחקים יתן לו אוהבו איזה מטבע ויעשה בו סימן דהיינו שיעקום אותו מעט על המזוזה ויאמר לו בזה הלשון הנני נותן לך מטבע זו שתהיה אותה שלוחי כשתבוא למחוז חפצך תשליך אותו לצדקה עבורי ואז נקרא שלוחי מצווה ואינו ניזוק באותה הדרך'.

נטל מטבע ועיקמה על המזוזה.

של משי וראזיבולק"א של אטלס ואבנט רחב מעשה אורג ונעליים עם חבטי כסף וכובע עור סובי"ל ומקל נאה והחסידיים שכרו לו עגלה מחופה כמין סוכה. נעץ הרב הקדוש אוהב ישראל קנה בדיו ורכב על כנפי המליצה וכתב מכתב עוז להלהיב לבבות נחמדים אוהבי צדקה וחסד ונתן את המכתב לרבי יודיל ובירכו שהשם יצליח דרכו. וזה פתשגן הכתב, שמע ישראל עמי האזינה, האספו אלי כל בני בינה, השקיפו נא בעין פקוחה, וכו' און לבקשתי השטוחה, בגין החסיד הלז, ר' יודיל נ"ז, לתת לבתו מוהר הבתולות, ושאר צרכי הכלולות, והנה הנושא בא לקחת, ואין פרוטה אחת, ואין מזווגין לו לאדם אשה אלא לפי מעותיו, בוא יבוא ברנה נושא עלמותיו. נטל רבי יודיל את איגרת המליצה וקיפלה והניחה בבגדו ונפטר מן הרב והלך אצל שאר גדולי העיר, כדי שיתברך מברכות פיהם וחזר לביתו אצל אשתו ובנותיו. הביאו לו מלבושי כבוד ולבש ונתן כסת קטנה על כרסו, כדרך אנשי המעלה שלא זכו לברכת בטן. הביאו לו סעודה קלה ואכל ובירך ברכה אחרונה ועמד והתפלל תפילת היוצא מן הכרך. נכנס שכנו ליפטר ממנו ונטל מטבע ועיקמה על המזוזה ונתנה לרבי יודיל ואמר, רבי יודיל הריני

עמ' 409. על הגיבור, ר' יודל נתנוון ההיסטורי, שנפטר ב'1832, ראה גלבר 1955, עמ' 148, הערה 3, ועמ' 152; חולץ 1986, עמ' 36, הערה 62; וונדר, ג, עמ' 1030-1031: 'ר' יהודה (יודל) ב"ר יעקב נתנוון'.

מוהר הבתולות כלשון שמות כב טז. **והנה הנושא בא לקחת** הנושא את הבת בא לקחתה לאשה.

8. **ואין מזווגין לו לאדם אשה אלא לפי מעותיו** על-פי סוטה ב ע"א: 'אין מזווגין לו לאדם אשה אלא לפי מעשיו'. מוסיף רש"י: 'צנועה לצדיק, ופרוצה לרשע'. וכן לשון מדרש תהלים (פרק ככה). לפי ההגיה האשכנזית קרובות שתי התיבות 'מעשיו' ו'מעותיו'.

בוא יבוא ברנה נושא עלמותיו על-פי תהלים קכו ו: 'בא יבא ברנה נושא אלמותיו'.

10. **ונפטר מן הרב והלך אצל שאר גדולי העיר, כדי שיתברך מברכות פיהם** בידינו וסדר תפלת הדרך' שבסידור אוצר התפלות, א, עמ' 526, אנו קוראים כדלקמן: 'מה שנהגין ליטול רשות מגדולים כשהולכים בדרכם ומתברכין מהם סמך מפרק קמא דברכות: [ג ע"ב] דמלכין בסנהדרין. ופירש"י: ונטלין רשות כדי שיתפללו עליהן'.

12. **אנשי המעלה** אנשים חשובים. על-פי דברי הימים א יז ז: 'האדם המעלה'.

ברכת בטן ההוראה המקובלת, עניינה בנים שהם בחינת ברכת בטן, ואילו כאן השימוש הוא היתולי ומורה על 'כרס' כסימן לעשיר. השווה הניב ביידיש: 'א בויך ווי א פרנס' – כרס כשל פרנס: אוצר, מס' 240, עמ' 178.

13. **בירך ברכה אחרונה** היא נקראת גם 'מעין שלוש' ונאמרת לאחר שאוכלים מאכל שנעשה מאחד מחמישה מיני דגן שלא בצורת פת או אחרי אכילת אחד מחמישה מיני פירות, שנשתבחה בהם הארץ (דברים ח ה). וראה סידור, עמ' 268.

תפלת היוצא מן הכרך וזו לשון התפילה על-פי ברכות ס ע"א: 'ביקש לצאת [מן הכרך] ואמר:

כגלים'. וראה אוצר, מס' 522, עמ' 576.

1. **ראזיבולק"א של אטלס** מעיל תחתון שלבשו מתחת למעיל החיצוני. והשווה פרילוצקי, עמ' 121-122. אטלס – אריג רך, מעין משי. וראה גם באוצר, שם.

ואבנט רחב כמחמירים בפרט זה. ראה פרילוצקי, עמ' 109. וגם ט"מ, עמ' מ, סעיף עא, וב'קונטרס אחרון'.

ונעליים עם חבטי כסף כמתואר בפרילוצקי, עמ' 91. חבט הוא אבזם.

2. **וכובע עור סובי"ל** sable, שהוא יקר במיוחד. 3. **נעץ... עלמותיו** לפי כנעני, עמ' 34, העיר עגנון על 'מליצותיו' אלה של הרב מאפסא כדלקמן: 'הרב מאפסא "ההיסטורי" לא היה יכול לתת אגרת המלצה בנוסח שהודפס, זוהי לשון משכילים; הרבנים כתבו מליצה אחרת לגמרי, הם ידעו עברית מצויינת, אבל עברית אחרת'.

ורכב על כנפי המליצה במקרא מוצאים 'כנפי רוח', כגון תהלים קד ג ועוד.

מכתב עוז על-פי תהלים סא ד: 'מגדל'עזי; ועוד.

4. **אוהבי צדקה וחסד** על-פי תהלים לג ה: 'אהב צדקה ומשפט חסד ה' מלאה הארץ'. וכאן ישראל נקראים 'אוהבי צדקה וחסד'.

5. **שהשם יצליח דרכו** על-פי בראשית כד מ: 'והצליח דרכך'.

שמע ישראל כלשון דברים ו ד: 'שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד'.

עמי האזינה על-פי תהלים עא א: 'האזינה עמי'. **האספו אלי** על-פי בראשית מט א: 'האספו ואגידה לכם'.

6. **בני בינה** החכמים, כלשון 'מעוז צור': 'בני בינה ימי שמונה...'

וכרו און על-פי תהלים מז: 'אזנים קרית ל'.

7. **ני"ז נתן זון**. אולי לא ידע הקורא הממוצע לפענח ראשי תיבות אלה עד שילמד לדעת את שמו המלא של ר' יודיל חסיד – ר' יודיל נתנוון (עמ' 14: 99). אכן, ראשי תיבות אלה מפוענחים בדרך,